

МАРТИНОВА

Лілія Володимирівна
mar-sofi@ukr.net

к.е.н., доцент кафедри,
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

СТАШЕВСЬКА

Ірина Василівна
irena11051982@ukr.net

судовий експерт, Луганський науково-
дослідний експертно-криміналістичний
центр МВС України

КУЗЬМЕНКО

Лілія Анатоліївна
Liliyakuzmenko87@gmail.com

судовий експерт, Луганський науково-
дослідний експертно-криміналістичний
центр МВС України

УДК 343.98

МЕХАНІЗМ ВІДВОДУ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

MECHANISM OF REMOVAL OF A FORENSIC EXPERT IN CRIMINAL PROCEEDINGS: PROBLEM ISSUES

DOI: [https://doi.org/10.37634/efp.2020.9\(1\).6](https://doi.org/10.37634/efp.2020.9(1).6)

MARTYNOVA Liliia Volodymyrivna – PhD in Economics, Associate Professor of department, East Ukrainian National University after Volodymyr Dahl

STASHEVSKA Iryna Vasylivna – forensic expert, Luhansk Scientific Research Expert Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

KUZMENKO Liliia Anattoliivna – forensic expert, Luhansk Scientific Research Expert Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

У статті комплексно досліджено механізм відводу (самовідводу) судового експерта у кримінальному процесі. За результатами проведеного дослідження здійснено умовний поділ механізму відводу (самовідводу) судового експерта на етапи відповідно до діючого КПК України та охарактеризовано їх; проаналізовано підстави відводу, за яких експерт не може виконувати свою функцію; виявлені прогалини у законодавстві стосовно регулювання деяких аспектів механізму відводу судового експерта; з'ясовано проблемні практичні питання процесуального порядку заявлення відводу (самовідводу) судового експерта. За результатами дослідження розроблені пропозиції стосовно вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства з відводу експерта. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше комплексно досліджено механізм відводу (самовідводу) саме судового експерта у кримінальному процесі та здійснено його аналіз з погляду правової регламентації та застосування на практиці.

* * *

В статье комплексно исследован механизм отвода (самоотвода) судебного эксперта в уголовном процессе. По результатам проведенного исследования было осуществлено условное разделение механизма отвода (самоотвода) судебного эксперта на этапы в соответствии с действующим УПК Украины и охарактеризовано их; проанализированы основания отвода при которых эксперт не может выполнять свою функцию; выявлены пробелы в законодательстве по регулированию некоторых аспектов механизма отвода (самоотвода) судебного эксперта; выяснены проблемные практические вопросы процессуального порядка заявления отвода (самоотвода) судебного эксперта. По результатам исследования разработаны предложения по усовершенствованию действующего уголовного процессуального законодательства об отводе эксперта. Научная новизна исследования заключается в том, что впервые комплексно исследован механизм отвода (самоотвода) именно судебного эксперта в уголовном процессе и осуществлен его анализ с точки зрения правовой регламентации и применения на практике.

* * *

Introduction. The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms states that everyone has the right to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law to establish the validity of any criminal charges against him. Impartiality, impartiality, objectivity of all subjects involved in criminal proceedings, including a forensic expert, are the key to a fair and efficient trial.

The purpose of the paper is a comprehensive, comprehensive study of the mechanism of removal (self-removal) of a forensic expert in criminal proceedings and its analysis in terms of regulations and application in practice.

Results. To achieve this goal in the research process used a system of general scientific and special research methods. Terminological analysis was used to reveal the concepts used in the study. The system-structural method was used during the conditional division of the mechanism of withdrawal (self-withdrawal) into stages in accordance with the current CPC of Ukraine. The application of the method of systematic analysis of legal norms allowed to identify gaps, contradictions in the CPC of Ukraine and to formulate proposals for its improvement. The statistical method was used in the study of regulations, formation and substantiation of conclusions. According to the results of the study, a conditional division of the mechanism of withdrawal (self-withdrawal) into stages in accordance with the current CPC of Ukraine was carried out and characterized; outlined and analyzed

the grounds for dismissal on which the expert can not perform its function in accordance with current criminal procedure legislation of Ukraine; identified gaps in the legislation governing some aspects of the withdrawal mechanism; problematic practical issues of the procedural order of application for withdrawal (self-withdrawal) are clarified.

Conclusion. During the research, substantiated proposals and recommendations were developed and formed, aimed at improving the current criminal procedure legislation on the removal of an expert in order to increase the effectiveness of its application. The scientific novelty of the obtained results is that in the first place, the mechanism of removal (self-removal) of a forensic expert in criminal proceedings is comprehensively studied and its analysis from the point of view of legal regulation and application in practice is carried out.

Ключові слова: *відвід; механізм відводу; підстави відводу; заявлення відводу; порядок вирішення питання про відвід; оскарження рішення про відвід; наслідки відводу*

Ключевые слова: *отвод; механизм отвода; основания отвода; заявления отвода; порядок решения вопроса об отводе; обжалования решения об отводе; последствия отвода*

Keywords: *withdrawal; withdrawal mechanism; grounds for withdrawal; application for withdrawal; the procedure for resolving the issue of withdrawal; appeal against the decision on withdrawal; consequences of withdrawal*

ВСТУП

Судово-експертна діяльність у кримінальному провадженні є дуже важливою для здійснення судочинства, оскільки експерти передусім покликані сприяти встановленню обставин, які мають значення для встановлення істини, тим самим впливаючи на прийняття судових рішень. Запорукою встановлення істини судом є дотримання неупередженості, безсторонності, об'єктивності усіх суб'єктів, які беруть участь у кримінальному провадженні, а особливо це стосується судового експерта. У разі, якщо є підстави вважати, що проведення експертизи доручено упередженому, некомпетентному експерту, чинним кримінальним процесуальним кодексом передбачена можливість відводу (самовідводу) такого експерта.

Інститути відводу та самовідводу є важливими інструментами, які спрямовані на забезпечення гарантування ефективного судового захисту порушених, оспорюваних чи невизнаних прав, свобод та інтересів. Реалізація учасниками процесу права на відвід можлива лише із застосуванням та чітким дотриманням передбаченого чинним законодавством механізму відводу, оскільки недотримання встановленого порядку тягне за собою не настання юридичних наслідків його заявлення.

З огляду на вищевикладене, стає очевидним, що комплексне дослідження механізму відводу (самовідводу) судового експерта у кримінальному процесі є досить актуальним питанням.

Питанню відводу (самовідводу) учасників кримінального процесу присвячено багато праць видатних як українських, так і зарубіжних науковців та практиків, зокрема, В. Гончаренка, Ю. Грошева, Ю. Кухарука, Х. Мамедової, С. Ампенова, В. Волобуєвої, В. Заблоцького, О. Кравченка, В. Махова, В. Ревако, М. Сегая, Ю. Форіса, В. Шерстюка. Треба зазначити, що більшість наукових досліджень стосуються лише загальних питань інституту відводу або ґрунтуються на положеннях Кримінального процесуального кодексу (КПК), який був прийнятий за радянських часів, а саме механізм відводу (самовідводу) судового експерта у кримінальному процесі залишається мало дослідженими (навіть з погляду його нормативної регламентації та застосування на практиці), тому зазначена проблематика потребує належного наукового опрацювання

та законодавчого врегулювання.

МЕТА статті – комплексне, всебічне дослідження механізму відводу (самовідводу) судового експерта у кримінальному процесі та його аналіз з погляду його нормативної регламентації та застосування на практиці.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У процесі дослідження використано систему загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Термінологічний аналіз використаний для розкриття понять, які використані у ході дослідження. Системно-структурний метод використовувався під час умовного поділу механізму відводу (самовідводу) судового експерта на етапи відповідно до діючого КПК України. Застосування методу системного аналізу правових норм дозволило виявити прогалини, суперечності в КПК України і сформулювати пропозиції для його вдосконалення. Статистичний метод застосовувався у вивченні нормативно-правових актів, формуванні та обґрунтуванні висновків.

РЕЗУЛЬТАТИ

Відповідно до визначення, наведеного в юридичній енциклопедії за редакцією Ю.С. Шемшученка, відвід – це усунення учасників судового процесу від участі у справі за заявою сторони, прокурора (або за власною ініціативою того, хто відводиться – самовідвід) за наявності передбачених процесуальним законом обставин, що викликають сумнів в їх неупередженості [21, с. 45]. Як зазначає Х.А. Мамедова, відвід – це правовий інститут, тобто сукупність норм, які забезпечують об'єктивність та неупередженість осіб, які беруть участь у розслідуванні та судовому розгляді справи, а також виконання інших вимог кримінально-процесуального та іншого законодавства, що визначає, які особи і за яких обставин не можуть брати участь у кримінальному та інших процесах [7]. А механізм відводу – це, найперше, сукупність процесуальних дій, які повинні бути вчинені у певній послідовності та спрямовані на отримання конкретного результату, тобто відсторонення певного учасника від справи (провадження).

Зосередимо увагу на механізмі відводу (самовідводу) експерта у кримінальному процесі, оскільки справедливість та ефективність кримінального судочинства, винесення судового рішення, що максимально відповідає категоріям справедливості та неупередженості

ності, встановлення істини у справі, головним чином, базується на системі доказів, які так само часто досліджуються за допомогою судових експертиз.

Механізм відводів (самовідводів) у кримінальному провадженні регламентує КПК України, проте він приділяє недостатньо уваги окремим проблемним питанням механізму відводу (самовідводу). Проведемо детальний аналіз юридичних конструкцій – норм, які стосуються механізму відводу (самовідводу) експерта у кримінальному провадженні відповідно до діючого КПК України.

Механізм відводу у кримінальному процесі умовно можна поділити на декілька етапів, а саме:

Етап 1. Підстави відводу за яких експерт не може виконувати свою функцію.

Відповідно до ст. 79 КПК України експерт не має права брати участі у кримінальному провадженні та відводиться за підставами, які передбачено ч. 1 ст. 77 [6], а саме:

– якщо він є заявником, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, членом сім'ї або близьким родичем сторони, заявника, потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача;

– якщо він брав участь у цьому ж провадженні як слідчий суддя, суддя, захисник або представник, свідок, експерт, спеціаліст, представник персоналу органу пробації, перекладач;

– якщо він особисто, його близькі родичі або члени його сім'ї зацікавлені в результатах кримінального провадження або існують інші обставини, які викликають обґрунтовані сумніви в його неупередженості.

Проте ст. 79 КПК України наголошує, що попередня участь у цьому кримінальному провадженні як спеціаліста, експерта не може бути підставою для відводу. Крім того, експерт не має права брати участі у кримінальному провадженні, якщо він проводив ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються у цьому провадженні [6].

Аналізуючи передбачені КПК України підстави для відводу експерта, треба звернути увагу на наступне:

1. Діючим КПК України визначений конкретний перелік членів сім'ї та близьких родичів. Так, відповідно до ст. 3 КПК України близькими родичами та членами сім'ї є: чоловік, дружина, батько, мати, вітчима, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, зокрема особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі [6].

Треба зазначити, що поняття «член сім'ї» має різне змістове навантаження за чинним законодавством України. Так, наприклад, Сімейний кодекс (СК) України дуже широко застосовує поняття «сім'ї» та «членів сім'ї», проте конкретного визначення не містить, але відповідно до ч. 2 ст. 3 цього кодексу: «Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки» [15]. Закон України «Про запобігання корупції» до членів сім'ї відносить осіб, які перебувають у шлюбі із су-

б'єктом та діти зазначеного суб'єкта до досягнення ними повноліття – незалежно від спільного проживання зі суб'єктом; будь-яких осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки із суб'єктом (крім осіб, взаємні права та обов'язки яких не мають характеру сімейних), зокрема особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі [10]. Податковий кодекс України для своїх цілей визначає, що членами сім'ї фізичної особи першого ступеня споріднення вважаються її батьки, її чоловік або дружина, діти такої фізичної особи, зокрема усиновлені; членами сім'ї фізичної особи другого ступеня споріднення вважаються її рідні брати та сестри, її баба та дід з боку матері і з боку батька, онуки [9]. Ч. 1 ст. 36 Цивільного процесуального кодексу України до вищевказаної категорії відносить: чоловіка, дружину, батька, мати, вітчима, мачуху, сина, дочку, пасинка, падчерицю, брата, сестру, діда, бабу, внука, внучку, усиновлювача чи усиновленого, опікуна чи піклувальника, члена сім'ї або близького родича цих осіб [18].

Треба зазначити, що Конституційний суд у своєму рішенні від 03.06.1999 № 5-рп/99 [12] намагався визначити поняття «член сім'ї» на підставі аналізу законодавства, у якому застосовується це поняття. Цим рішенням була здійснена спроба виокремити ознаки та визначити коло сім'ї, проте цього не було досягнуто.

З аналізу вищевказаних нормативно-правових актів та багатьох інших можна дійти висновку, що поняття «член сім'ї» є категорією сімейного права і повинне бути чітко визначене саме у СК України. Однак законодавець сформував власне поняття «член сім'ї» та «близькі родичі» у КПК України, яке відповідає саме його меті.

2. Досі залишається актуальним та дискусійним питання: чи може особа, яка виконувала у провадженні функцію спеціаліста, у подальшому призначитися експертом у цьому ж провадженні? Фактично у цій підставі мова йде про те, щоб не допустити поєднання двох процесуальних функцій однією особою, оскільки попередня участь у провадженні у певному процесуальному статусі може надалі негативно вплинути на виконання обов'язків із провадження. Інтереси будь-якої особи можуть змінюватися з часом. Тому з метою забезпечення об'єктивності та неупередженості у вирішенні кримінального провадження, законодавець зобов'язує осіб, яким можна заявити відвід, вчинити самовідвід за попередньої їх участі у провадженні, або надає цим особам можливість реалізувати право на відвід із цієї підстави. Проте деякі вчені вважають, що участь однієї і тієї ж особи у провадженні не забороняється, а навпаки є доцільним з практичного погляду і не може бути підставою для відводу (самовідводу) експерта. Так, наприклад, В.М. Ревако вважає, що необхідно дозволити участь як експерта особи, що раніше виступала спеціалістом у справі [11, с. 14]. О.О. Волобуєва обґрунтовує практичну доцільність принципу постійної взаємодії слідчого з фахівцями за допомогою залучення до участі у слідчих діях фахівця, що раніше брав участь (як спеціаліст або експерт) у слідчих діях із даної кримінальної справи [3, с. 7]. Х. Мамедова зауважує, що проведення будь-якої експертизи тим же фахівцем, який брав участь в ог-

ляді місця події, не викличе його необ'єктивних висновків, а, навпаки, зробить їх більш обґрунтованими [7]. Проте М.Я. Сегай та Ю.Б. Форіс заявляють, що поєднання функцій спеціаліста та судового експерта є неприпустимим, проте це є повсякденною практикою [13, с. 12]. Треба зазначити, що таке неоднозначне тлумачення норм кримінального процесуального законодавства, а саме ч. 1 ст. 77 у частині: «якщо він брав участь у цьому ж провадженні як слідчий суддя, суддя, захисник або представник, свідок, експерт, спеціаліст, представник персоналу органу пробації, перекладач» [6] визвано безпосередньо його недосконалістю. Як слушно зазначає вчений Є.Ю. Семенов, що відповідно до цієї статті експерт може виконувати не одну експертизу у кримінальній справі, спеціаліст може залучатися не тільки для однієї слідчої дії, перекладач може неодноразово допомагати слідчому та суду у перекладі показань, висновків тощо. Якщо ж слідувати тією логікою, що особа, яка була спеціалістом, може виконувати функцію експерта у кримінальній справі, тоді слід домислювати далі та сказати, що експертом може бути призначена особа, яка була перекладачем та секретарем судового засідання у цій же справі. А це суперечить правилу про неможливість поєднання різних процесуальних функцій у процесі [14].

На нашу думку, особі, котра залучається у провадженні як спеціаліст, може бути доручено проведення експертизи, якщо вона має право на її проведення відповідно до Закону України «Про судову експертизу». Безумовно участь спеціаліста під час розгляду проваджень полегшує роботу як суду, так і експерта. Спеціаліст відіграє позитивну роль у призначенні експертизи. Він виконує підготовчий етап перед тим, як відправити матеріали на експертизу, який є дуже важливим для забезпечення повноти дослідження та його об'єктивності, сприяє наданню консультативно-довідкової та технічної допомоги при встановленні обставин справи. Проте, це питання потребує подальшого належного наукового опрацювання та законодавчого врегулювання.

3. Звертаємо увагу, що інтерес у кримінальному процесі набуває багатоаспектного значення. Слід зазначити, що останнім часом проблема інтересу набула актуальності та стала однією із центральних у різних галузях юридичної науки [19], зокрема і кримінальному процесі. Проблема інтересу (заінтересованості) більш дослідженою є в науці цивільного процесу. Заінтересованість прийнято поділяти на юридичну та побутову (фактичну). Сутність юридичної заінтересованості полягає в тому, що рішення суду може безпосередньо вплинути на права й обов'язки особи, яка порушує процес або бере в ньому участь. За фактичної заінтересованості такі наслідки не настають. Юридична заінтересованість буде мати місце тоді, коли від результату кримінального провадження в експерта виникнуть, зміняться або припиняться певні права або обов'язки. Побутова ж заінтересованість буде полягати у тому, що висновок судової експертизи може мати вплив на особисті стосунки експерта з оточуючими. Приведемо приклад: експерт може заявити самовідвід з цієї підстави, якщо він або його близькі родичі тією чи іншою мірою залежні від однієї зі сторін.

Треба зазначити, що, на думку деяких видатних науковців, підставу для відводу експерта «заінтересованість» можна взагалі виключити та не виділяти як окрему, оскільки вона є складовою будь-якої іншої підстави, наприклад, наявність родинних зв'язків, участь у попередньому розгляді цього провадження тощо. Проте, на нашу думку, така позиція деяких вчених є досить необґрунтованою, тому що зазначені у ст. 79 КПК України підстави відводу експерта сформульовані внаслідок узагальнення та аналізу судової практики, а значить вони доволі часто повторювалися і тому неможливо було не звернути на них увагу. Тому законодавець і виокремив її в окрему підставу.

Також зацікавленість експерта може проявлятися опосередковано, тобто через заінтересованість керівника експертної установи у кримінальному провадженні, а також заступника керівника, керівника підрозділу. Безперечно, що будь-який експерт спеціалізованої експертної установи є адміністративно підпорядкований керівнику. Тому, на нашу думку, сторони, учасники кримінального провадження повинні мати право змінити установу з метою відстоювання об'єктивності експертного дослідження. На підтримку нашої думки наведемо пропозицію вченої О. Волобуєвої: «ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» необхідно доповнити «заборону провадження експертизи або припинення вже розпочатого експертного дослідження, якщо в його результатах встановлено зацікавленість (обставини якої передбачено законом) керівника експертної установи»» [3, с. 10]. А також погоджуємося з думкою О. Волобуєвої, що відповідно статтю КПК України необхідно доповнити частиною з таким змістом: «Якщо стосовно керівника експертної установи встановлено обставини, передбачені ст. 77 цього Кодексу, це тягне неможливість проведення експертизи у цій установі або негайне припинення вже розпочатої експертизи.» [3, с.10]. Проте вважаємо, що радикальним рішенням проблеми зацікавленості як з боку експерта, так і з боку керівного складу установи, а також з метою забезпечення об'єктивного та неупередженого розподілу матеріалів, буде саме запровадження автоматизованої системи розподілу експертних проваджень між експертами в експертних установах. Даний розподіл повинен бути запроваджений в усіх державних спеціалізованих установах судової експертизи. Експерт, якому буде доручено провести експертне дослідження, буде призначатися за допомогою автоматизованої системи на етапі реєстрації експертних матеріалів з урахуванням спеціалізації та рівномірного навантаження для кожного експерта, за принципом випадковості та у хронологічному порядку надходження матеріалів, а також з урахуванням вимог профільного, процесуальних законів та інших нормативно-правових актів, які регулюють судово-експертну діяльність.

4. Як бачимо, підстави для відводу є чітко сформульованими і не допускають різного тлумачення (розуміння). Проте ч. 1 ст. 77 КПК України виділяє, що «...існують інші обставини, які викликають обґрунтовані сумніви в його неупередженості...» [6], тим самим робить перелік підстав, за якими можна ініціювати відвід експерта невичерпним. Треба зазначити, що й сам критерій «неупередженості» є оціночним,

тому треба завжди розглядати кожний випадок індивідуально та виходити з конкретних обставин.

Етап 2. Реалізація права на відвід – заявлення відводу (суб'єктивний склад, форма заявлення відводу, зміст заяви, момент подання заяви).

Відповідно до ст. 80 КПК України за наявності підстав, передбачених цим Кодексом, експерт зобов'язаний заявити самовідвід, а також за цими ж підставами їм може бути заявлено відвід особами, які беруть участь у кримінальному провадженні. Заяви про відвід можуть бути заявлені як під час досудового розслідування, так і під час судового провадження. Заяви про відвід під час досудового розслідування подаються одразу після встановлення підстав для такого відводу. Заяви про відвід під час судового провадження подаються до початку судового розгляду. Подання заяви про відвід після початку судового розгляду допускається лише у випадках, якщо підстава для відводу стала відома після початку судового розгляду. Відвід повинен бути вмотивованим [6].

З аналізу вищезазначеної норми КПК України можна виокремити складові механізми відводу експерта, а саме:

1. Коло осіб, які мають право заявити відвід експерту – суб'єктивний склад. Особи, які беруть участь у кримінальному провадженні за своїм об'ємом правосуб'єктності, інтересами є досить різноманітними та всі вони об'єднані загальним найменуванням «учасники кримінального провадження» [5, с. 824]. Так згідно із п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України «учасники кримінального провадження» – це сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, стосовно якої здійснюється провадження, третя особа, стосовно майна якої вирішується питання про арешт, інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадиція), заявник, зокрема викривач, свідок та його адвокат, понятий, заставодавець, перекладач, експерт, спеціаліст, представник персоналу органу пробації, секретар судового засідання, судовий розпорядник [6]. Проте треба зазначити, що даний перелік не є вичерпним. Зазначимо, що до цього переліку необхідно додати також: представників служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції відповідно до ст. 496 КПК України; представника адміністрації дитячої установи, якій передано під нагляд неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, як запобіжний захід відповідно до ст. 493 КПК України; особистого поручителя, який бере участь у кримінальному провадженні у випадку застосування до підозрюваного чи обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді особистої поруки відповідно до ст. 180 КПК України [6].

Зазначені особи наділяються відповідним процесуальним статусом, вони у тій чи іншій формі беруть участь у кримінальному провадженні, вступають між собою у процесуальні правовідносини, а тому вони є учасниками кримінального провадження.

Підсумуємо, що заявити експерту відвід можуть

особи, які є учасниками кримінального провадження, тобто під час кримінального провадження вступають між собою у правовідносини з метою здійснення певної процесуальної функції.

2. Форма заявлення відводу – процесуальний документ. Відвід (самовідвід) ініціюється у формі процесуального документа, тобто заяви. Чинним КПК України не визначено, в якій формі може бути подано заяву, а це дає підстави говорити, що у даному процесуальному законі не дотримуються вимоги стосовно ясності, визначеності, недвозначності правової норми. На думку деяких науковців-процесуалістів, заяви про відвід подаються письмово з викладенням його мотивів та підстав [1, с. 119]. Проте інші науковці вважають, що за загальним правилом відвід або самовідвід можуть бути заявлені як у письмовій формі – у вигляді окремого документа, так і в усній – заява заноситься до протоколів слідчої дії або судового засідання. До прийняття рішення стосовно заявленого відводу чи самовідводу відповідні суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності продовжують виконувати свої функції. Факт подання такої заяви не зупиняє проведення слідчих чи інших процесуальних дій [5, с. 82].

Вважаємо, що правильною є позиція тих науковців, які стверджують про можливість заявлення про відвід як в усній, так і в письмовій формі. Як зазначалося вище, норми КПК України не містять конкретних вимог до форми подання заяви про відвід експерта. Тому стверджувати про неможливість заявлення заяви в усній формі це, передусім, є порушенням та обмеженням прав учасників кримінального процесу.

Наведемо приклади: провадження № 1-кп/535/152/19, ухвала суду від 03.10.2019: «Під час підготовчого судового засідання обвинувачений ОСОБА_1 в усній формі заявив про відвід прокурора...», але у задоволенні заяви було відмовлено на підставі того, що суд не вбачає підстав для відводу, оскільки жодних об'єктивних доказів суду надано не було [16]; провадження 1-кп/490/262/2018, ухвала суду від 28.01.2019: «...надійшла заява про відвід всім експертам Миколаївського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України...», але у задоволенні заяви було відмовлено на підставі того, що підстави для задоволення заяви про відвід всіх експертів Миколаївського НДЕКЦ МВС України відсутні, оскільки викладені у заяві про відвід обставини нічим не підтверджені, тобто заява є необгрунтованою, а тому задоволенню не підлягає [17]. Як бачимо, на практиці заява про відвід може бути подана як у письмовій формі, так і в усній.

Але треба звернути увагу на те, що під час розгляду судового провадження передбачено обов'язковість його фіксації за допомогою технічних засобів і тому заява про відвід експерта в усній формі буде зафіксована. Проте інша справа, коли заява про відвід заявлена на стадії досудового розслідування, де його фіксація за допомогою технічних засобів не є обов'язковою, а також ч. 2 ст. 81 КПК України передбачено, що відводи (за виключенням слідчого судді), а значить і відвід експерта, під час досудового розслідування розглядає слідчий суддя [6], тому доцільним є подання заяви про відвід експерта у письмовій формі.

Зауважимо, що для подальшого уникнення супе-

речностей це питання потребує подальшого опрацювання та належного законодавчого урегулювання.

3. Зміст заяви. Чинний КПК України, зокрема ст. 80, не містить вимог, які висуваються до змісту заяви про відвід експерта, тобто тих, які є обов'язковими для прийняття її до розгляду. Тому заява про відвід може подаватися у довільній формі. Проте все-таки до відводу висувається вимога, але лише одна, та стосується вона вмотивованості. Дана вимога передбачає обов'язкове наведення особою (учасниками кримінального провадження), яка заявляє відвід експерта, належних та достатніх підстав, які є достатніми для задоволення такої вимоги.

На наш погляд, також однією з необхідних умов для задоволення заяви про відвід експерта є її обґрунтованість, оскільки саме вона передбачає наявність доказів, що підтверджують обставини, які обмежують участь у кримінальному провадженні експерта, а не їх припущення. «Вмотивувати» означає наводити аргументи, докази, які пояснюють, виправдовують певні дії, вчинки тощо або доводять їх необхідність [2, с. 1506]. Тому пропонуємо викласти ч. 5 ст. 80 КПК України у наступній редакції: «Відвід повинен бути вмотивованим та обґрунтованим.»

Також треба зазначити, що на думку Е. Абібуллаєва, з якою погоджуємося повністю, ця вимога не може бути підставою для неприйняття та не розгляду відводу, тому що оцінку вмотивованості суд надасть вже під час розгляду відводу по суті, відмовивши у задоволенні якого у разі невмотивованого відводу [1, с. 122].

У разі подання заяви про відвід у письмовій формі, треба зазначити, що заява – це документ, який містить прохання особи в усній або (переважно) письмовій формі стосовно здійснення своїх прав або захисту інтересів, тому він повинен мати обов'язкові реквізити та всі необхідні складові, властиві офіційним документам, що подаються до суду. На нашу думку, заява про відвід експерта повинна складатися з наступних частин:

– вступна (найменування суду та його адреса, ПІБ слідчого судді, ПІБ заявника та його процесуальний статус, а також адреса тощо, назва документа);

– мотивувальна (має викладати мотивування відводу, вимоги та підстави якого містяться в чинному КПК України). Вмотивованість обґрунтовується переліком підстав, які виключають можливість проведення судової експертизи конкретною особою (установою). У заяві про відвід повинно міститися конкретне посилання та аргументовано доведено можливість впливу вказаних факторів (підстав) на проведення експертизи;

– прохальна (ініціатор просить слідчого суддю, суд задовольнити вказану заяву про відвід). Зауважимо, заява про відвід повинна бути викладена у коректній формі з повагою до правосуддя та конкретного судді.

Також до заяви повинні бути додані докази, що підтверджують існування підстав для відводу експерта.

Проте залишається питання стосовно складання заяви про відвід (самовідвід) експерта державної спеціалізованої установи судових експертиз.

4. Момент подання заяви. Так, ч. 3 ст. 81 КПК України – заяви про відвід можуть бути заявлені як

під час досудового розслідування, так і під час судового провадження [6]. Тобто, виходячи з вказаної норми, є два моменти подання заяви про відвід (самовідвід): під час досудового розслідування; під час судового провадження.

Зазначимо, що судова експертиза може бути проведена як на стадії досудового розслідування, так і на стадії судового провадження. Виходячи з цього, момент подання заяви стосовно відводу експерта може бути як під час досудового розслідування: до початку проведення судової експертизи і після початку проведення судової експертизи; а також під час судового провадження: до початку проведення судової експертизи та після початку проведення судової експертизи.

Також ч. 4 ст. 81 КПК України передбачено, що заяви про відвід під час досудового розслідування подаються одразу після встановлення підстав для такого відводу. Заяви про відвід під час судового провадження подаються до початку судового розгляду. Подання заяви про відвід після початку судового розгляду допускається лише у випадках, якщо підстава для відводу стала відома після початку судового розгляду [6]. Це означає, що законодавець чітко встановив часові межі подання заяви про відвід (самовідвід) залежно від перебування кримінального провадження на різних стадіях.

Отже, підсумуємо, що застосовуючи положення КПК України до відводу експерта також можна визначити два моменти: до початку проведення судової експертизи та, – у виняткових випадках, – після початку проведення судової експертизи незалежно від стадії кримінального провадження на якій призначена експертиза.

Зосередимо увагу на проведенні експертиз в експертних установах.

Н. Мещерякова пише, що у випадку призначення експертизи державній експертній установі сторони практично не мають можливості заявити відвід експерту – його призначає керівник установи або підрозділу, а сторони можуть довідатися про особу експерта тільки після проведення експертизи [14]. Л. Головченко акцентує: «...ми атестуємо судових експертів, а не Інститут. І тому призначити судову експертизу потрібно саме судовим експертам, а не директору цієї установи» [8].

Зазначимо, що одержавши постанову про призначення експертизи, керівник експертної установи доручає проведення експертизи одному чи декільком експертам. А отже, саме керівник, а не суд, не слідчий суддя, не слідчий, вирішує питання, хто саме буде надавати експертний висновок. Тому слід погодитися, зокрема, з О. Кравченком та О. Яцюком, що керівник експертної установи «є не тільки адміністратором, але й, по суті, процесуальною фігурою» [4, с. 38]. Як зазначає Є.О. Семенов, «керівнику експертної установи не важко влаштувати «відвід» експерта в межах експертної установи, навіть примусово відправивши його у відпустку, передати дослідження від одного експерта до іншого, а слідчому або суду повідомити, що експерт не може взяти участь у кримінальному провадженні з огляду на поважні обставини. При цьому аж ніяк не порушується ухвала або постанову про призначення експертизи установі» [14].

Вважаємо, що питання процесуального статусу, прав та обов'язків в процесі керівника експертної установи потребують подальшого дослідження та законодавчого врегулювання.

Етап 3. Прийняття заяви до розгляду.

Чинним КПК України не встановлено спеціальних умов стосовно прийняття слідчим суддею, судом заяви про відвід (самовідвід) експерта, окрім вище зазначених, а саме: учасників кримінального провадження, які можуть ініціювати відвід; наявності підстав для відводу; вмотивованості та моменту подання заяви. Також ст.ст. 80, 81 КПК України не містять випадків залишення заяви про відвід без руху з причин невмотивованості чи з будь-яких інших підстав. А тому всі подані заяви про відвід експерта незалежно від форми їх подання та структури повинні бути прийняті до розгляду. Проте, яке рішення буде прийняте судом, слідчим суддею під час вирішення питання про заявлений відвід експерта буде залежати безпосередньо від наявності підстав, вмотивованості та обґрунтованості поданої заяви.

Етап 4. Розгляд заяви (порядок вирішення питання про відвід).

Відповідно до ч. 2 ст. 81 КПК України відводи під час досудового розслідування розглядає слідчий суддя, а під час судового провадження – суд, який його здійснює [6]. Деякі науковці не погоджуються з тим, що усі відводи під час досудового розслідування розглядає слідчий суддя. Підтримуємо дану позицію науковців, особливо коли це стосується відводу експерта експертної установи на стадії досудового розслідування у період з початку виконання експертизи до отримання результатів експертизи ініціатором її призначення.

За результатами розгляду заяви про відвід та відповідно до КПК України слідчим суддею, судом може бути прийняте одне з наступних рішень: задоволення заяви про відвід; відмова в її задоволенні; залишення заяви про відвід без розгляду з мотивів зловживання правом на повторний відвід; відмова у прийнятті до розгляду заяви про відвід, поданої з пропуском відповідної стадії.

Також ч. 3 ст. 81 КПК України передбачено, що під час розгляду відводу має бути вислухана особа, якій заявлено відвід, якщо вона бажає дати пояснення, а також думка осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні [6].

Згідно з ч.ч. 1, 2 ст. 80 КПК України за наявності підстав, передбачених ст.ст. 75-79 цього Кодексу, експерт зобов'язаний заявити самовідвід [6]. За цими ж підставами йому може бути заявлено відвід особами, які беруть участь у кримінальному провадженні. А отже, за наявності підстав заявлення експертом самовідводу є не правом, а обов'язком, тому що це обставини, які виключають можливість його участі у кримінальному провадженні. Таким чином, вважаємо, що розгляд по суті заяви про відвід експерта повинен відбуватися навіть за наявності клопотання ініціатора відводу про залишення заяви про відвід без розгляду.

Як передбачено ч. 3 ст. 81 та ч. 3 ст. 371 КПК України питання про відвід вирішується у нарадчій кімнаті [6]. Проте у разі, коли заява про відвід залишається без розгляду, наприклад, має ознаки зловжи-

вання правом на відвід, або відмови у прийнятті до розгляду заяви про відвід поданої з пропуском відповідної стадії, тобто у разі розгляду заяви не по суті, на нашу думку, є можливим постановити ухвалу слідчим суддею, судом без виходу до нарадчої кімнати. Відповідно до ч. 4 ст. 371 КПК України ухвала, постановлена без виходу до нарадчої кімнати, заноситься секретарем судового засідання в журнал судового засідання [6].

Згідно зі ст. 28 КПК під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки [6].

Верховний Суд України у листі головам апеляційних судів України № 1-5/45 від 25.01.2006 зазначає, що «критерії оцінювання розумності строку розгляду справи є спільними для всіх категорій справ (цивільних, господарських, адміністративних чи кримінальних) ... <...> ... Відповідальність держави за затягування провадження у справі, як правило, настає в разі нерегулярного призначення судових засідань, призначення судових засідань з великими інтервалами, затягування при переданні або пересиланні справи з одного суду в інший, невжиття судом заходів для дисциплінування сторін у справі, свідків, експертів» [20].

Підсумовуючи наведене у цьому пункті, зазначимо, що цей порядок вирішення питання про відвід експерта потребує додаткового дослідження та урегулювання.

Етап 5. Процесуальний документ, яким оформлюються наслідки розгляду заяви про відвід.

Процесуальним документом, яким оформлюється результат розгляду заяви про відвід судового експерта, є ухвала про задоволення заяви про відвід або відмову у задоволенні заяви про відвід. Ухвала слідчого судді, судді (суду) повинна бути вмотивованою. Відповідно до ч. 4 ст. 370 КПК України вмотивованим є рішення, в якому наведені належні і достатні мотиви та підстави його ухвалення [6].

Судове рішення проголошується прилюдно, негайно після виходу суду з нарадчої кімнати.

Етап 6. Можливість оскарження прийнятого рішення стосовно відводу.

Треба зазначити, що чинним КПК України не передбачено можливості оскарження прийнятого судом відповідного рішення у формі ухвали про задоволення заяви про відвід або про відмову в її задоволенні. Також такої можливості не передбачено і іншими процесуальними кодексами України.

Усі сумніви у рамках кримінального процесу, зокрема стосовно неупередженості експерта, об'єктивності та обґрунтованості наданого ним висновку, мають трактуватися на користь обвинуваченого. У більшості випадків судові експерти навряд чи визнають себе зацікавленим у результатах проведеної ними експертизи.

Звернемо увагу, що в Україні дуже поширена проблема зловживання своїми правами та свідоме ігнорування обов'язками. Зокрема, це стосується і відводу експерта або не заявлення самовідводу з метою досягнення прихованих цілей.

З аналізу судової практики зазначимо, що через відсутність можливості оскарження ухвал стосовно відводів, у ній може лише поверхнево зазначитися,

що заяви не містять підстав, що підтверджують сумніви у необ'єктивності судового експерта. Трапляються і такі випадки, коли слідчий суддя, суд не обґрунтовують відмову та надають невірне обґрунтування відмови у задоволенні відводу експерта. Тому, на нашу думку, надання можливості оскарження ухвали про відмову у задоволенні відводу, найперше, спонукатиме слідчого суддю, суд відповідальніше ставитись до обґрунтування прийнятого ним рішення стосовно відводу експерта під час винесення ухвали, а також дисциплінуватиме та спонукатиме експерта відповідальніше ставитись до свого обов'язку заявити самовідвід при наявності відповідних підстав.

Етап 7. Наслідки відводу.

Згідно із ч. 2 ст. 83 КПК України у разі задоволення відводу експерта до кримінального провадження повинні бути залучені інші учасники у строк, визначений слідчим суддею, судом [6]. Вважаємо, що строком, протягом якого повинен бути залучений експерт, має бути мінімальний проміжок часу, для того щоб забезпечити розгляд кримінального провадження у розумний строк.

ВИСНОВКИ

Інститут відводу експерта є однією з гарантій забезпечення правосуддя незалежною, об'єктивною, обґрунтованою експертизою. Порухення порядку розгляду відводу експерта є, по-перше, порушенням вимог кримінального процесуального закону, по-друге, в будь-якому разі ставить під сумнів неупередженість, об'єктивність та обґрунтованість висновку експерта, що зі свого боку може призвести до прийняття несправедливого та упередженого судового рішення.

Механізм відводу експерта у кримінальному процесі умовно може бути поділений на декілька етапів. Треба зазначити, що кожен з цих етапів потребує подальшого глибокого дослідження та вдосконалення.

З аналізу норм чинного кримінального процесуального законодавства стає очевидним, що на експерта не можуть розповсюджуватися ті норми стосовно відводу, в яких йдеться виключно про слідчих суддів, суддів. Вважаємо, що перелік підстав відводу експерта повинен бути розроблений виключно для експертів залежно від суб'єктів судово-експертної діяльності та виокремлений в окрему статтю КПК України. Для уникнення подальших суперечностей та невизначеності необхідно на законодавчому рівні розробити та запровадити автоматизовану систему розподілу експертних проваджень між експертами в експертних установах; визначити форму заявлення відводу – процесуальний документ, його зміст із зазначенням обов'язкових реквізитів та всіх необхідних складових; окреслити моменти подання заяви саме про відвід експерта; визначити процесуальний статус, права та обов'язки у процесі керівника експертної установи; розширити види та форми прийняття судового рішення; надати можливість оскарження прийнятого рішення стосовно відводу експерта. Все це є важливим для становлення правильної практики щодо розгляду відводу експерта.

Досліджуючи прогалини механізму відводу (самовідводу) експерта, вважаємо, що вдосконалення такого механізму створюватиме додаткову гарантію захисту

прав учасників кримінального процесу, оскільки, найперше, запобігатиме можливостям зловживань у розгляді кримінального провадження, а також забезпечить більш високий рівень захисту прав та законних інтересів учасників кримінального провадження, неупередженість судового експерта, що зі свого боку призведе до справедливого та ефективного судочинства, винесення судового рішення, яке буде відповідати критеріям справедливості та неупередженості, встановлення істини у справі, що базується на системі доказів, які часто досліджуються за допомогою судових експертів.

Список використаних джерел

1. Абібуллаєв Е. Відвід слідчого судді, судді, суду у кримінальному провадженні. Слово національної школи суддів України. 2016. № 2(15). С. 117-128.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Волобуєва О.О. Взаємодія слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу, що скоїла злочин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Київ. нац.ун-т внутр.справ. Київ, 2006. 20 с.
4. Кравченко О.А., Яцюк О.В. Деякі аспекти кримінально-процесуальної діяльності експерта та керівника експертної установи. Держава та регіони. Серія: Право. 2003. № 2. С. 38-39.
5. Кримінальний процес: підручник / за ред. В.Я. Тація та ін. Х.: Право, 2013. 824 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
7. Магомедова Х.А.-к. Інститут отводов в советском уголовном судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1984. URL: <https://www.disscat.com/content/institut-otvodov-v-sovetskom-ugolovnom-sudoproizvodstve>
8. Медведева О. Судовий експерт - фігура незалежна. URL: <https://www.minjust.gov.ua/0/35974>
9. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
10. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
11. Ревака В.М. Форми використання спеціальних пізнавань в досудовому провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юр. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2006. 21 с.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі про офіційне тлумачення терміну «член сім'ї» від 03.06.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99#Text>
13. Сегай М.Я., Форіс Ю.Б. Науково-практичний коментар до Закону України «Про судову експертизу». Експертизи у судовій практиці. К., 2004. С. 3-50.
14. Семенов С.О. Актуальні проблеми відводу експерта у кримінальній справі та шляхи їх вирішення. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2011. № 4. С. 491-509.
15. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
16. Ухвала Котелевського районного суду Полтавської області від 03.10.2019 (Провадження № 1-кп/535/152/19). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84708982>
17. Ухвала Центрального районного суду м. Миколаєва від 28.01.2019 (Провадження 1-кп/490/262/2018). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79436597>
18. Цивільний процесуальний кодекс України: від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/conv#n6315>

19. Шпотаківська О.В. Суспільні та особисті інтереси у кримінальному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2005. 18 с.

20. Щодо перевищення розумних строків розгляду справ: Лист Верховного суду України від 25.01.2006 № 1-5/45. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5_45700-06#Text

21. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Юрид. думка, 2002. Т. 4. 768 с.

References

1. Abibullaiev E. *Withdrawal of the investigating judge, judge, court in criminal proceedings. Word of the National School of Judges of Ukraine*. 2016. № 2(15). pp. 117-128 (in Ukrainian).
2. *Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language* / ed. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun, 2005. 1728 p. (in Ukrainian).
3. Volobuieva O.O. *Interaction of the investigator with specialists during the collection of information about the person who committed the crime dissertation abstract...* PhD in Law: 12.00.09 / Kyiv National University of Internal Affairs. Kyiv, 2006. 20 p (in Ukrainian)
4. Kravchenko O.A., Yatsiuk O.V. *Some aspects of criminal procedure of the expert and the head of the expert institution. State and regions. Series: Law*. 2003. № 2. pp. 38-39. (in Ukrainian)
5. *Criminal procedure: textbook* / ed. V.Y. Tatsii et al. Kharkiv: Law, 2013. 824 p. (in Ukrainian)
6. *Criminal Procedure Code of Ukraine from 13.04.2012 № 4651-VI*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (in Ukrainian)
7. Magomedova Kh.A.-k. *Institute of recusals in Soviet criminal proceedings: diss ... PhD in Law: 12.00.09*. Moscow, 1984. URL: <https://www.disserscat.com/content/institut-otvodov-v-sovetskom-ugolovnom-sudoproizvodstve> (in Russian).
8. Medvedieva O. *A forensic expert is an independent figure*. URL: <https://www.minjust.gov.ua/0/35974> (in Ukrainian)
9. *Tax Code of Ukraine from 02.12.2010 № 2755-VI*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (in Ukrainian)
10. *On Prevention of Corruption: Law of Ukraine of 14.10.2014 № 1700-VII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (in Ukrainian)
11. Revaka V.M. *Forms of use of special knowledge in pre-trial proceedings: abstract ... PhD in Law: 12.00.09 / National Law Academy of Ukraine after Ya. Mudryi*. Kharkiv, 2006. 21 p. (in Ukrainian)
12. *The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the official interpretation of the term "family member" from 03.06.1999*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99#Text> (in Ukrainian)
13. Sehai M.Ya., Foris Yu.B. *Scientific and practical commentary to the Law of Ukraine "On forensic examination". Examinations in judicial practice*. Kyiv, 2004. pp. 3-50. (in Ukrainian)
14. Semenov Ye.O. *Actual problems of removing an expert in a criminal case and ways to solve them. Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2011. № 4. pp. 491-509. (in Ukrainian)
15. *Family Code of Ukraine from 10.01.2002 № 2947-III* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
16. *Decision of the Kotelevsky District Court of the Poltava Region of October 3, 2019 (Proceedings № 1-кп/535/152/19)*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84708982> (in Ukrainian)
17. *Decision of the Central district court of Mykolaiv from January 28, 2019 (Proceedings 1-кп/490/262/2018)*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79436597> (in Ukrainian)
18. *Civil Procedure Code of Ukraine: from 18.03.2004 № 1618-IV*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/conv#n6315> (in Ukrainian)
19. Shpotakivska O.V. *Public and personal interests in criminal proceedings: abstract ... PhD in Law: 12.00.09 / National Academy of Internal Affairs of Ukraine*. Kyiv, 2005. 18 p. (in Ukrainian)
20. *Concerning exceeding reasonable terms of consideration of cases: Letter of the Supreme Court of Ukraine from 25.01.2006 № 1-5/45*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5_45700-06#Text (in Ukrainian)
21. *Legal encyclopedia in 6 vol. / ed. Yu.S. Shemshuchenko et al*. Kyiv: Legal opinion, 2002. Vol. 4. 768 p. (in Ukrainian)